

Az unitárius vallás hitelvei¹

Jézus életében és tanításaiban gyökereznek.

Alapige: I. Kor. 1. r. 23 v.:

„Mi pedig prédikáljuk a Krisztust.“

Mióta az emberiség a műveltségnek arra a fokára eljutott, hogy a vallásnak tárgyain egy kissé öntudatosabban gondolkodik s a különböző időszakok felett uralkodó vallásos eszméknek benső tartalmát kisebb-nagyobb fokú érdeklődéssel vizsgálja: alig volt még szélesebb körben tárgyalt, gyakrabban napirenden levő, — mondhatnám — nagyobb közkeletűségnek örvendő kérdés, mint ez: melyik az igazi vallás?

S csak természetesnek találhatjuk, ha minden vallásnak követőjében ott látjuk az övéhez ragaszkodásnak azt a kisebb-nagyobb mértékét, a mely e kérdést saját javára lenne hajlandó eldönteni. Ha nem csak a Mohamed buzgó követője nevezi magát „igaz hitű muzulmánna“ s az ő vallásán kívül esőket hitetlen gyauroknak; nemcsak a Mózes híve helyezkedik a csak a magáét helyesnek, igaznak tartó kizárólagosságot álláspontjára: de még a „szeretet“ vallásához tartozó különböző felekezetűek ajkáról is hallhatjuk az ilyen véleménynyilvánításokat: az én vallásom a legjobb, az enyém a legrégebb, az enyémnek legtöbb a követője, az enyém egyedül idvezítő s így tovább.

A gondolkodó előtt fölmerülhet a kérdés: vajjon jól van-e ez így? Vajjon az ilyen kérdés: melyik az igaz vallás, jogsult-e, megengedhető-e ez az emberi haladás és — különösen — a közbékesség jól felfogott szempontjából?

Lehetnek, a kik e kérdésekre — habozás nélkül — tagadólág felelnek. Egyben pedig nem késnek emlegetni azon válasz-

¹ A Dr. Bedő Albert-féle pályázaton 100 korona jutalomdíjat nyert munka.

falakat, a melyeket éppen a vallási vitatkozások állítottak és állítanak ember és ember közé; azon háborukat, vérkeresztségeket, máglyákat és gályákat, a melyeknek emlékei, mint sötét, félelmes rémek tűnnek elő a mult idők sötét kódéből.

Hát hiszen ezek — igaz — el nem tagadható szomorú tények. Ámde — eltekintve attól, hogy azon harcok előidézésében nem kevés szerep jutott a szorosan oda nem tartozó idegen érdekeknek, sőt, — nem egyszer, a nemesnek éppen nem nevezhető indokoknak is: viszont az is kétségbe vonhatatlan igazságként áll, hogy az emberiség haladása mindig nehézségekkel, küzdelmekkel, ezernyi gátló akadályok legyőzésével járt s fog járni.

Már pedig, ki tagadhatná — a ki az emberiség történetét ismeri, — hogy valamint az emberi lélek egyéb megnyilvánulásainak, úgy a vallásos eszméknek terén is a haladás ténye kétségtelen megállapítható? S ki volna az, a ki a haladás törvényét a vallás köréből — a jövőre is — kizárni akarná?!...

Melyik az igaz vallás? — e kérdésnek az emberi haladás szempontjából tehát, föltétlen jogosultsága van.

Más kérdés azonban, hogy annak eldöntésénél milyen eszközökkel élünk, minő fegyvereket használunk?!...

Mert a vallásbeli különbség magában véve még korántsem volna veszedelmes, ha — e mellett is — a testvériség érzése megmarad a szivekben. Ha az emberek a vallásban — a hit tárgyairól való különböző felfogás mellett is, egy fő czélt látnak és főként azt tartják szem előtt.

Sőt az sem baj, ha e különbség bizonyos nemes versenynek válik okozójává. Mert ez az eszméknek „ama nemes harca“, a mely minden más alantas érdeket kizár; a melynek jótékony „tüzét és fegyvereit“ éppen a Jézus bocsátotta e világra s a mely egyedül eredményezheti, hogy legyen — a próféta szavai szerint — „egy akol és egy pásztor.“

Mi lehetne már e nemes versenynek tárgya a „szeretet“ vallásának, a kereszténységnek körében; a hol — ha különböző felekezetekhez tartozók is — ugyanazon „fejnek tagjai“ vagyunk, a kik egy értelemmel valljuk és hirdetjük az apostoli szavakat: „ninesen senkiben másban üdvösség és nem is adatott emberek között ég alatt más név, mely által kellene megtartatnunk“, a Jézuson kívül?!...

Mi lehetne más, mint annak eldöntése, hogy vajjon a kereszténység körébe tartozó különböző felekezetűek közül, melyiknek felfogása helyesebb a hit tárgyairól s főként: melyiknek gondolkozása áll közelebb ama nagy mesternek, a názaleti Jézusnak szelleméhez, eszméihez, életében megvalósított elveihez?

Nagy, fontos, nevezetes kérdés ez afiai!

Hiszen ha egyeseknek, családoknak van több száz éves nemessége, a melyre, mint őseitől nyert örökségére, büszkén hivatkozik, a — nem egyszer — törpe, méltatlan, kores utód is: vajjon nem méltán emlegeti-e a vallás, mint az eszméknek, elveknek örököse, a — hite szerinti — lelki rokonságot az eszmék, elvek első hirdetőjével?

Ti is afiai! nem egyszer hallottátok már a mi szent valásunk hirdetőinek ajkáról, hogy a mi unitárius vallásunk a tiszta kereszténység álláspontján áll. Vagy más szavakkal: hogy hitelveink — alapjában — éppen azok, a melyeket az Ur Jézus hirdetett s — nagyrészen — életével is megvalósított.

Nem lennék jó unitárius, ha nem lenne nekem is e meggyőződés. Nem lennék hű pásztorotok, ha nem hirdetném is nektek e meggyőződésemet, intvén titeket az apostollal: „Ne legyünk többé gyermekek, kik habozunk s ide s tova hajtassunk a tudománynak akármi szele által. Hanem az igazságot követvén szeretetben, mindenestől fogva növekedjünk, abban a ki Fő, tudniillik a „Krisztusban.“

Éppen e czél lebeg szemeim előtt, a midőn a felolvasott szent leczke alapján: „Mi pedig prédikáljuk a Krisztust“ — kifejteti szándékozom azt az igazságot, hogy:

Az unitárius vallás hitelvei a Jézus életében és tanításai-ban gyökereznek.

Ezt bizonyítja: I. Hitünk az egy Istenben. II. Hitünk az emberi léleknek Istennel való rokonságában s az embereknek ezen alapuló sorsában és hivatásában III. Hitünk az emberiségnek — örök igazságokon alapuló — folytonos haladásában.

I.

Isten!!... Mi nagy, mi szent fogalom ez!!...

Talán nem is volna illő, a mindennapi küzdelmek sodró árjában nem egyszer szentségtelenné váló ajaknak, fölvenni e

nevet; ha csak nem a dicsőítés hangján; ha csak nem az imádat megszentelő érzelmeiben kifejezve!?...

Talán merészség is emberi gyarló értelemnek e fogalom meghatározásába kezdeni!?...

Titáni küzdelem, melynek harciosa a sikertelenség mély örvényébe bukik?!...

Ám! mitől riad vissza a pornak törpe — és mégis magasra törő — fia, a midőn érzi magában, hogy hivatva van „mindenket“ vizsgálni, még „az Istennek mélységeit“ is; a midőn érzi, hogy:

„Isten lakozik mibennünk,
S attól ihletve hevülünk“.

Nem évszázak, meghatározhatatlan számú évezredek azok, a melyeken keresztül — ösztönözve-sarkalva attól az ingertől, a mely ott született a „tudósfája“ gyümölcsének első megízlése pillanatában — éppen az Istenség nagy gondolatának megfejtése úzi, hajtja, foglalkoztatataja elméjét — tovább-tovább, főlebb-főlebb — a diadal soha meg nem szünő reményében.

A tudós, midőn dolgozó szobájában növényi és állati sejteket vizsgál, az apró részeket elképzeltetlenül kicsiny parányokra bontja; a midőn leszáll a tenger fenékre, vagy behatol a föld mélyébe, hol örök tüzek égnek, vagy fölemelkedik távcsövével az égitegek, csillagok milliói közé; a midőn az emberi lélek rejtelseit kutatja, vagy a történet könyvébe lapozva, az eseményeket, alakulásokat tanulmányozza s keresi az okokat, összefüggéseket: mindig, de mindig — ha nem mondja is, ha czéljául mást nevez is meg, — valójában a végokot, az Alkotót, Istent keresi.

És az egyszerű embert is, — a ki a tudományok titkaiba való beavatottság nélkül, csupán lelkének szemlélődő hajlamait követve, a természet jelenségeinek figyelése közben elmerül a végtelenség gondolatába — a vizsgálódás ösztöne, lelke vágya az Isten kereséséhez vezeti.

És mi az eredménye az emberi szellem e több évezredes keresésének, búvárkodásának?! Talán teljes ismeret, megcáfolatlan bizonyosság?!

Nem, afiai! De balgaság is volna ezt várni. Nem szabad felednünk a költő szavait: „Isten, kit a böles láng esze föl nem ér“...

Nem szabad szem elől téveszteniünk az apostol szavait: „A hit olyan dolgoknak valósága, a melyek nem láttatnak.“

Mi az eredmény?! Mindenesetre óriási haladás, amaz „óhajtva sejtett“ lénynek megismerése nagy útján. Gondoljátok csak el: mily végtelen különbség a fetiseknek, kő- és ércbálványoknak alacsony szellemi fokon álló imádója és a mai kor bölese között, a ki — midőn vizsgálódása közben az utolsó sejthez jutott — leborult ama Főhatalom előtt, a kit színről-színre meglátni nem tudott, de a kit tagadni munkái tiltják.

Mi az eredmény?! Teljesebb, tisztább, józan észnek, felvilágosodott lélek követelményeinek megfelelőbb hit — boldogítóbb, fölemelőbb sejtelem.

Az eredmény az Istenség felől lehető emberi tudásnak legmagasabb foka: az Isten gondolata, a ki: lélek, atya, *a ki — mindenek fölött — egy.*

Boldogan, sőt a vallásom iránti szeretetem által szentesített büszkeség érzésével, mondom ki előttetek afiai, hogy ez az Isten *a mi Istenünk.* Ez az, a kire vonatkozólag valljuk Pál apostollal: „Nekünk egy Istenünk van, amaz Atya, a kitől mindenek vannak és mi is abban vagyunk.“ „Tudjuk, hogy a bálvány semmi a világon és nincs más Isten, hanem csak egy:“ — a kire vonatkoznak szent énekünk szavai is:

„Hiszek, vallok én egy Istent
Ki magától való és szent,
Kinek neve Atya Isten,
Hasonló több hozzá ninesen.“

Ez az, a ki „kezdetben“ — évezredekot tevő — napok alatt e világot teremtette s teremt, alkot ma is szüntelenül, az ő láthatatlan, de a nagy mindenség minden pontján megnyilatkozó erejével. — A ki alkotott minket is — porból, vagy az örök fejlődés törvényén alapuló átformálódás útján, de mindenesetre — a „bolénk lehelett“ okos és halhatatlan lélekkel felruházottan. A ki — mindenek felett — Atyánk nekünk, a kihez, mint gyermek szüleihez, bizalommal fordulhatunk örömünk verőfényes s bánatunk borus napjaiban egyaránt. A kinél a dorgálás, a fenyíték is jóakaratnak a kifejezése; kinek kegyelme jósága, szeretete határtalan.

Ez az Isten a mi Istenünk?!... Hogyan? kérditek. Hát nem a keresztényeké általában?!...

Valóban úgy kellene lennie!

Ám — sajnos — akadtak, a kik az idők folyamán több tekintetben messze eltávoztak a Jézus tiszta, világos tudományától. A kik, meggyőződésüket követve, jóhiszeműleg-e vagy más okból és érdekekből? — ez nem tartozik ide — Pál apostol szavai szerint „A halhatatlan Istennek dicsőségét elváltoztatták a halandó ember ábrázatjára és tisztelték, szolgálták a teremtett állatokat, hátra hagyván a Teremtőt.”

Csodálkoznunk lehetne, ha a történet által felmutatott okokból ezt meg nem értenők, hogy a Jézus magasztos, fennséges és — mindenekfölött — tiszta, világos Isten-hitét miként elegyítették a józan ész által el nem fogadható babonás, homályos elméletek tömkelegébe. Hogy miként vitatkoztak — a kereszténység megalakulása után már néhány száz évvel — napokig, hetekig egyetlen „i” betűcske felett, a mely vitatkozás lön alapja annak az emberi értelem által soha meg nem érthető vallási elméletnek, a melyet „szentháromság” néven ismerünk. S a mely éppen főként a Jézus Isten hitével áll legélesebb ellentétben.

Ez az Isten a mi Istenünk — nem a dicsekedés hangján, vagy a felekezeti elfogultság szemüvegén tekintve állítjuk hát ezt, hanem az apostol szavaival szólva: „Mi pedig predikáljuk a Krisztust,”

Ugy van afiai, mi predikáljuk a Krisztust; predikáljuk az ő tiszta evangéliumát, a mely — mint kristály tiszta patak a millió virágokkal pompázó völgy ölén, minden ponton kicsilámlik átlátszó vizével: úgy tűnik ki a maga átlátszó tisztaságával az „írások” virágos mezején.

Olvassátok el afiai az evangéliumokat és ha figyelemmel olvassátok: bizonyára ti is külön tudjátok választani az ő tudományának tűzpróbát kiállott tiszta aranyát azoktól a — részint — igaz gyöngyöktől, — részint — kevésbé értékes hamis ékszerektől, melyekkel körül rakták az aranyat, vagy a szeretet, ragaszkodás, csodálat nemes elfogultsága, vagy más érdekek, czélok.

Olvassátok el és látni fogjátok ama názáreti egyszerű ács mesternek fiát, a ki maga is egyszerű, szegény és alázatos — ha lélekben nemes és fennkölt is — volt. S a mint ott járkál Galileának „örök tavaszban mosolygó napfényes mezőin” s

most ennek érett kalászáin, liliomain, majd a hús olajfák titokzatos esendjén, vagy a Libánon czedrusainak lombusogásán elmerengve, hallgatva a tenger csendes morajlását, gyönyörködve az ég csillag milliárdjain: képzeljétek el, mint esodálja ő — mint annyi más nemes lélek — e jelekben a teremtő, alkotó erőt, a ki „ruházza az ég madarait és mezők liliomait.“ Oh e esodálatban, a melyet minden mondatából kiolvashat az éber figyelem, a hódolat, az alázat nyer kifejezést afiai! A teremtett lény hódolata, alázata és meghajlása az előtt, a kit ő alkotójának, teremtőjének hiszen, érez. Képzeltetni-e, hogy ő — különben is honfitársainak egy Isten hitében nevelkedve — mást hinne és képzelne, azon az egyen kívül, vagy oly vakmerő lenne, hogy éppen saját magát állítaná oda társul!? ... Nem! Ennek ellentmond minden lélektani ismeret és helyes következtetés.

De hát nem az egy Istent hirdeti-e ő kifejezetten is minden helyen és alkalommal? Nem őt hirdeti-e, — a ki lélek, atya -- szavaival, cselekedeteivel?

Elmegyen hozzá egy jó akaratú ifjú és tudakozódik az örök élet felől. A midőn őt „jó mesternek“ szólítja, nem első dolga-e válaszában tiltakozni a „jó“ ezim ellen, kijelentvén, hogy: „nincs más jó az egy Istenen kívül“?!

Elmegyen hozzá a ravaszkodó, álnok ellenség és kísértető szándékkal fölveti a kérdést: „melyik minden parancsolatok között az első“? Habozás nélkül feleli: „Minden parancsolatok között az első“ ez: „Halljad Izrael, a mi Urunk Istenünk egy Úr!“

A hagyományos szertartások nyügét lelkében hordozó Samariabeli nő véleményét kéri, hol kell az Istent imádni, az ősök által kijelölt helyen-e, vagy Jeruzsálemben? Halljátok meg erre a — mai korban is számottevő — felvilágosodottság feleletét: „Az Isten lélek, és a kik őt imádják“, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják.“

Ő megkísértést szenved a pusztában, mint minden más húsból és vérből alkotott lény, testi indulatok, vágyaktól, gyarlóbb érzelmektől. De ő legyőzi ezeket. S legyőzi eme jellemző — és nekünk is félre magyarázhatatlan bizonyosságot nyújtó szavakkal: „Eredj el sátán, mert meg van írva: csak a te Uradat Istenedet imádjad s ő neki szolgálj“.

Kell-e még több és kétségbe vonhatóbb bizonyosság?!

Hát bár mit mondjanak és bármint vélekedjenek mások, legyen nekik az ők hitők szerint. Ám mi erős meggyőződéssel valljuk a szent leczke szavaival: „mi a Krisztust predikáljuk”. A Krisztus által hirdetjük „az Isten hatalmát és bölcsességét”; az egy Istent, a ki Atya, lélek.

Mi hisszük, érezzük, — mert minden helyes lélektani ismeret és józan vizsgálódás erről győz meg — hogy a mi Istenről való hitünk ama názáreti Jézus nagy szellemének kisu-gárzása, hű kifejezője.

Mi hisszük, hogy minden, a mi ezeken kívül Istenről hirdetik, az evangéliumok és apostoli irások téves értelmezésén és hiányos ismeretén alapszik; a tiszta kereszténységgel Jézusi evangéliummal ellentétben áll, Istent és Jézust egyaránt kicsinyíti.

Hogy vallásunk hitelvei a Jézus életében és tanításaiban gyökereznek ezt bizonyítja.

II.

Hitünk az emberi léleknek Istennel való rokonságában s az embereknek ezen alapuló sorsában, hivatásában.

A vallásnak — természetszerűleg — második lényeges tárgya *az ember*.

Ki tagadná, hogy fontos e tárgy?!... Ki tagadná, hogy — bár az Istenséghez képest csak elenyésző semmiségek vagyunk, mint csepp az oceánhoz, mint porszem az égbenyuló sziklához mérve, de — a multak történeteit, a tényeket, napi eseményeket vizsgálva, jelentékeny szerepünk és hivatásunk van e földön?!...

Ki tagadhatná, hogy szellemünk, elménk, lelki tehetségeink által csakugyan hivatva vagyunk, hogy — a szent könyv szavai szerint — „Hajtsuk a földet birodalmunk alá“.

Különben, ha semmi sem mutatná is: nem elég élénken igazolja-e az embernek fontosságát az a sok irányu vizsgálódás, a melylyel emitt testének alkotását, tulajdonságait, amott lelki tehetségeit s ennek megnyilatkozásait természettudósok, orvosok, bölesészek, töténetírók nap-nap után — számnélküli tudós intézetben taglalják, elemezik.

Bár minden ilyen vizsgálódást méltányolunk lehet — mint a régi görög böles eme fontos tanácsának: „Ismerd meg magadat“ — megvalósítására irányuló hasznos törekvést: még is lehetetlen első helyet nem adni e tekintetben a vallás szerepének és törekvéseinek. Már csak azért is, mert azok között a megoldatlan kérdések között, a melyek — a több ezer éves vizsgálódások mellett is fennállanak — sok olyan van, amelyre csak a vallás adhat feleletet megnyugtatólag.

Valóban nem lehet szebb feladat, mint a vallásé! Nem lehet szebb s egyuttal fontosabb feladat, mint az embernek alkotása, sorsa, hivatása, Istenhez való viszonya s hasonló kérdésekre nézve megnyugtató, lelkesítő, fölemelő feleletet adni! Mint az Istennek eme, a földön „uralkodó“ teremtménye elébe olyan czélokot, eszményeket állítani, a melyek őt sarkalják, erőit folytonos munkásságban, önérzetét szüntelenül ébren tartják.

Ha a festő, a szobrász egy szép emberi arcznak, egy szabályos természetnek rajzával fel tudja ébreszteni a nemes gyönyört, sőt ösztönt is ad magunk fejlesztésére: menynyivel inkább módjában áll ez azoknak, a kik a lelki élet tanulmányozására vannak hivatva.

Sajnos, hogy azok az elvek, a melyeket az emberre vonatkozólag, a különböző keresztény felekezetek felállítottak — bár mind egy alapon látszanak nyugodni, t. i. a Jézus személyén és evangéliumán — még is igen nagy eltéréseket mutatnak, mind a Jézus személyéről való vélekedésekben, mind az ő szép evangéliumának értelmezésében.

Az ember Istennek gyermeke. Porból való ugyan, de lélekkel felruházott. Nagy tehetségek és nagyra hivatottság mellett sok gyarlósággal és fogyatkozással. A büntudat súlyától nyomva gyakran, de mindig a bűnbocsánat, sőt !a tulvilági jutalom reményével a szívében . . . Ezekben körvonalozhatók azok az elvek, a melyek a keresztény vallásoknak csaknem minde-
nikében helyet foglalnak.

Ámde ezek mellett mennyi téves, a szent irás helytelen értelmezésén alapuló, a világosan gondolkodó értelem által meg nem érthető s főként a Jézus gondolatvilágával össze nem egyeztethető tétel, állítás ?!

Említem-e az „eredendő bűn“-ről szóló tanítást; azt az

emberi lelket teljesen elcsüggesztő, lehangoló tant, a mely szerint az emberi természet — az első pár ember bűne következtében — teljesen megromlott s elvesztette a jóra való eredeti erejét és tehetségét ?!

Említem-e az „előre elrendelés“ kérlelhetetlen és kegyetlen gondolatát, a melynél fogva Isten némelyeket örök boldogságra, másokat örök kárhozatra előre kiválaszt ?!

Említem-e ezekkel szemben a Jézus érdemének, a gyórnásnak s más külső kegyeszereknek ceremóniáknak vélt, titkos és nagy kiengesztelő hatalmát ?!

De említsem-e főként a Jézus személyére és szereplésére vonatkozó sajátos s titokzatos elméletet, a mely szerint, ő a ki — mint az atya — eleitől fogva létezett egy időre emberi alakot öltött, hogy eképpen mutasson nekünk példát s főleg bűneinket eltörölve, az örök kárhozattól megváltson ?!

Oh, milyen messze állanak ezek a mi vallásunk tiszta, egyszerű — de egyszerűségében nemes, fenkölt elveitől!!!...

Bár tudom, hogy ismeritek ez elveket — hiszen ebben növekedtetek, ez volt ama „tejnek itala“, a melyet szeretett vallásunk, második anyánk emlőjéről szívtatok — mégis engedjétek meg, pár vonásban előtökbe állítanom ezeket!

Isten a mi atyánk. Tehát mi az ő gyermekei vagyunk.

Mi következik már most az atya és gyermek fogalmából legtermészetesebben? Mindenesetre legelsőbben az, hogy legyen közöttük hasonlóság, legyenek lényekben rokon elemek. Nos, ezt a hasonlóságot fejezzük ki, a mikor a teremtés könyvével együtt mi is valljuk, hogy: „Formálta az Isten az embert a földnek porából és keblébe élő lelket leheltet.“

Testünk hát por ugyan, de a test mellett a lélek is alkotó részünk. És ez a lélek összeköt minket Istennel, mert az az Isten lelkének kisugárzása. Ez a lélek nemcsak fölemelhet minket a föld porából, hogy uralkodjunk az állatokon s a bennünk levő állatiasságon egyaránt; hanem az Istennek „szent lelkétől“ mely az „igazság lelke“ — illetve, az „értelemnek felvilágosítása, szívnek megtisztítása, az akaratnak megerősítése“ által megtanít kitartóan lelkesülni s küzdeni a szép, jó s igaz mellett. A mely minket csodás, rendkívüli dolgokra vihet, a mint vitte a Jézust, az első pünköshti apostolokat és sok más jeles kiváló embert.

De az atya és gyermeke közötti viszonyoknak van még egy fontos következménye afiai! És ez a közöttük levő kölcsönös szeretet, a mely nyilvánul az atyának gyermekei iránti — személy válogatás nélküli való — jóakaratóban; a gyermekeknek pedig atyjuk iránti bizalmában, engedelmességében.

Istennek e szeretetét hirdeti a mi vallásunk s hirdeti ennek folyamányaként azt a részrehajlás nélküli igazságosságot, a melynél fogva ő nemcsak alkotásunkra nézve tett egyenlőkké, testvérekké minket, hanem egy közös nagy hivatás által is. — És e tekintetben nincsen kivétel az emberek között egy sem. Nem kivétel még „ama szent és igaz“ sem, a kiből „bűn és álnokság nem találtotott“. Mert a miben ő tőlünk különbözött, az semmi egyéb, mint az, hogy ő hivatását tökéletesen betöltötte s eképpen élete s cselekedetei által csakugyan „példát“ adott nekünk.

Miben áll már ez a közös nagy hivatás?!... Nem fejezhetnők ki szebben, mint ha azt mondjuk, hogy az Isten iránti szeretetben — és e szeretetnek nemcsak szavakkal, hanem az Isten akarata munkáló cselekedetekkel való kifejezésében. Mint hogy pedig Isten akarata a mi boldogságunk: hivatásunk — bármely sorsban, állásban, helyzetben — saját magunknak, mieinknek és minden émbertársunknak boldogítására a testvériség elvéből folyó igaz, őszinte törekvés.

E hivatást azonban nem úgy kell teljesítenünk, mint rabszolgának, a kit korbácsal is kényszerít felügyelője. Emberi méltóságunkat azzal is tetézte az a jóságos atya, hogy szabad akaratot adott; hogy eképpen saját érdemünk legyen a jóság és erény; valamint saját szégyenünk és hibánk a véték és a rosszaság.

Sajnos, hogy éppen e kitüntetés az, a melylyel az ember — a testnek gyarlóságából — leggyakrabban visszaél! Sajnos, hogy az a lelkiismeret, a mely a jónak és a rossznak megkülönböztetésére adott tehetség, mint lelki tükör, gyakran tesz bizonyosságot ellenünk! Oh mert — költők szavai szerint:

„ az ember gyarló, gyenge lény,
Sokszor jár a bűnök ösvényén“.

Mily boldogság, mennyire megerősítheti Isten jóságába helyezett hitünket az a tudat, hogy az embernek e bűnös állapotában is lehet reménye, menedéke! Mert

„Az Isten jó, nem soká haragszik;
A dorgálló felhők torkait bezárván
Ujólág mosolyg . . . a megengesztelődött
Isten mosolygása: tündöklő szivárvány“.

A mint a költő mondja. Vagy a mint hitünk — a szent írással egyezően — tanítja: „Kegyelmes és irgalmas az Ur és késedelmes a haragra“. Csak egyet kíván az ő gyarló, esendő gyermekétől; azt a mit a „példabeszédek“ írója így fejez ki: „Szerelmes fiam, adjad én neken a te szivedet“! Csak a megbánást, töredelmet, a jóra való igaz szándékot.

Egy lehet csupán még ennél is megnyugtatóbb, fölemelőbb. Az a hit, a mely a jókat, igazakat biztatja. — Oh mert ki tagadhatná, vannak a nagy Sodomában — ha csak ötvenen is — a kik az erénynek, a becsületnek rögös útján járnak. Járnak sokszor anélkül, hogy ezért jutalmat nyernének e földön, lelki ismeretük helyben hagyásán kívül.

Oh mily megbecsülhetetlenül drága kincs, ezekre tekintve az örök élet hite, a sirontuli jutalom reménye, a melyet Pál apostol szavaival eként vallunk: „Isten megfizet, kinek-kinek az ő cselekedetei szerint“; „a jókat megjutalmazza, a gonoszokat megbünteti, mert nincsen Isten előtt személyválogatás.“

* * *

Ám a midőn hitünknek e tanításait elfogadjuk és hirdetjük, nem magunkat, a „Krisztust prédikáljuk.“

Hogy erről meggyőződhesetek: jertek ismét néhány pillanatra a Jézus evangéliumának kies mezejére. Jertek és gyönyörködjünk egy evangéliumban, a mely, „lélek és élet;“ s gyönyörködjünk egy életben, mely a legszebb evangélium. Meg fogtok győződni, hogy „ember még úgy nem szólott;“ hogy soha senki még az embernek a Istenhez való viszonyát s ezen alapuló sorsát, hivatását oly világosan és szépen kifejezésre nem juttatta.

„Ne gyűjtsetek magatoknak kincset e földön . . . hanem gyűjtsetek magatoknak kincset a menyországban . . . mert ahol vagyon a ti kincsetek, ott leszen a ti szivetek is.“ „Ne legyetek szorgalmatosok a ti életetekről . . . sem a ti testetekről! . . . nemde nem nagyobb-e a lélek, hogy nem az eledel! a test hogy

nem az öltözet?!“ „Keressétek először Istennek országát és annak igazságát és mindenek megadatnak nektek.“ Mert „nem csak kenyérrel él az ember, hanem Istennek minden igéjével.“ Mert „mit használ valakinek, ha mind e világot megnyerné is, ha az ő lelkét elveszti.“

Nem az embernek méltóságát, magasabb hivatását fejezik-e ki e szavak? Nem azt fejezik-e ki, hogy az ember több mint test és vér, hogy Istennel rokon, s hogy az embernek ezt a méltóságát meg kell becsülnie s e megbecsülést ki kell nyilvánítania önmagának fejlesztése s nemes törekvései által?!

„Legyetek a ti menyei Atyátoknak fiai!“ — ime az emberi hivatásnak rövid, de annál többet kifejező összege! A mely míg egyfelől a kötelességeknek egy végtelen sorát foglalja magában, másfelől azt is kifejezi, hogy e kötelességek mindnyájunkkal közösek, a kik csak emberek, tehát a menyei Atyának fiai vagyunk.

Ámde „nem minden, a ki ezt mondja: Uram, Uram, megyen be a mennyeknek országába.“ — A közös kötelességek betöltése nem szavak által történik; nem is a külső kegyeskedésnek életlen cselekedetei által; mert csak „a tiszta szívűek, az irgalmasok, a békességre igyekezők az alázatosak, s a kik éheznek és szomjuhozzák az igazságot“ — ezek ama „boldogok,“ a kik „Isten fiainak mondatnak.“ Azok pedig, a kiknek „igazságuk fennebb nem bővülködik az írástudók és fárizeusok igazságoknál, nem mehetnek be a mennyeknek országába.“ Hiszen „melyik minden parancsolatok között az első? Szeressed a te Uradat Istenedet teljes szivedből, lelkedből, elmédből, erődből. És a másik hasonló ehhez: Szeressed a te felebarátodat, mint tenmagadat.“

Mi lehetne már egyéb az emberi közös hivatás, mint e minden parancsolatok között elsőnek, a teljes szívünk szerint való szeretet törvényének a betöltése, Istennel és embertársainkkal szemben a meleg szeretet és ragaszkodás által sugallott kötelességek teljesítése.

Midőn azonban Jézus az emberi hivatást oly szépen kijelölte, korántsem volt ő az emberi gyarlóságok és fogyatkozások ismerete nélkül. Hiszen nem ő állapítja-e meg a szomorú igazságot — a midőn tanítványait vigyázásra inti, — hogy: „a lélek kész, de a test erőtelen.“ De viszont nem ő-e az is, a ki

egyfelől a jókat, a mennyei atyától jövő jutalommal — ama „mennyben levő bőséges jutalom“-mal — biztatja, másfelől a gonoszokat éppen olyan erővel rettentí ?! De nem ő-e az is, a ki a mennyei Atyának bűnöket megbocsátó, végtelen kegyelmét hirdeti, hogy eképpen a gyenge ember gyarlósága tudatában se csüggedjen el, sőt a megtérésre hathatós ösztönzést nyerjen ?!

Olvassátok el csak afiai az ő evangéliumát és azok között az egyszerű szép példázatok között „a tiszta buzáról és konkolyról“ szóló mellett ott találjátok „az elveszett juhról“ és „a tékozló fiuról“ szólókat is. S ha megtanuljátok ezekből azt, hogy a miképpen „a konkolyt egybe gyűjtik és megégetik“, úgy azokat, a kik hamisságokat cselekedtek, vetik az égő kemenczébe s ott leszen sirás, fogcsikorgatás — megtanulhatjátok azt is, hogy „az igazak fénylenek, mint nap az ő atyjuknak országában“, a hol „örök élete vagyon annak, a ki hallgatja Jézustól e beszédeket és hiszen annak, a ki őt elbocsátotta.“

De megtanulhatjátok főként azt, a mi ama jóságos mennyei atyának hozzánk való végtelen szerelmét, valóban meghatározható szinten tünteti elénk ; azt, hogy az Isten nem akarja, hogy senki elveszen, mert nagyobb öröme van neki egy megtérő bűnösön, mint kilenczvenkilencz igazon.

Ime afiai — már csak ennyit említve is föl — kérdezhetem tőletek : avagy nem a „Krisztust predikáljuk-e“ ?!

Nem egyeznek-e meg tökéletesen a mi vallásunk hitelvei a Jézus szellemével, tanításaival ?!

Ám bárki, bármit állítson, én csak az Isten és emberszeretet utólérhetetlen nagy apostolára tekintek s nekem ez az egy is elég ama meggyőződéseme megerősítésére, hogy mi a midőn a mi vallásunk hitelvei szerint az emberi hivatást hirdetjük, valóban a Jézus szellemét terjesztjük,

S hogy az unitárius vallás hitelvei a Jézus életében és tanításaiban gyökereznek, ezt bizonyítja végül :

III.

Hitünk az emberiségnek — örök igazságokon alapuló — folytonos haladásában.

Beszédem eddigi folyamán, megismertük az egyes embernek alkotását, sorsát, hivatását ; láttuk, hogy ő Isten gyermeke

s mint ilyennek a tökéletességre törekvés nagy célja van elébe kitűzve.

De ha nem mondanám is: gondolhatnátok, hogy e cél-
nak elérésére milyen rövid az az „arasznyi lét“, a mely csak
mint „füst és pára“, „mint árnyék a földön, melyben állandóság
nincsen.“ S e rövid életben is mennyi hátráltató akadály és
gátló gyarlóság; nem is említve azokat az életpályákat, a melyek-
nek képét ott künn a sirok honában, azok a derékben ketté-
tört oszlopok olyan szomoruan találó igazsággal rajzolják
előnkbe!

Még mindig maradnak fenn hát kérdések, a melyek fele-
letre várnak; még mindig kérdésnek marad: mi célja, sorsa van
hát az összesnek, az egésznek? S ha van célja, lesz-e idő — s
mikor és hogy lesz az — a midőn ez elérve, betöltve lesz.

Más szavakkal: van-e, lesz-e haladása az emberiségnek,
mindig tovább, mindig fennebb?!... Vagy csak minden ok
és cél nélkül — csupán a véletlen kedvteléséből — jelent meg
a föld Ura a világ szinpadán, hogy aztán gépiesen jöjjenek és
tűnjenek a nemzedékek egymás után; hogy az egyik építsen, a
másik romboljon — az egyik emelkedjék, a másik süllyedjen;
egyik többet, a másik kevesebbet tévedjen; mindenik éljen,
örvendjen és szenvedjen egy ideig s aztán egyszercsak — ...
a mikor szerepe és ideje lejárt — éppen olyan indokolatlanul,
mint a hogy jött — eltűnjék nyomtalanul?!...

Midőn e kérdésekre az emelkedettebb gondolkodás nevé-
ben feleletet adunk, nem annyira az egyes felekezeti hittételek-
et találjuk magunkkal szemben, hanem inkább a hitnélküli
— s nem egyszer a magával is meghasonlásban levő, de mind
a mellett is öntelt — „világi“ bölcsesség kérkedő, nagyhangú
állításait, a melyeknek bűvkörében s zeg-zugos labirinthjában
— a hit Ariadne fonala nélkül, — bizony nem egyszer eltéved-
nek a kicsinyhitű, törpe lelkek. — Mert ha vannak is emelke-
dettebb gondolkozásuak, a kik erre a szép végeredményre jutnak
elmélkedéseikben: „Mondottam ember küzdj és bizva bizzál!!”
— vannak viszont fölös számmal — olyanok is, a kik — s
különösen éppen, — az emberiség hivatására s jövőjére vonat-
kozólag sokszor nagyon is lehangoló véleményeket alkotnak
és terjesztenek; olyan véleményeket, a melyek — mintha szán-
dékosan csak törpeségünket akarnák szüntelenül éreztetni —

esupán arra alkalmasok, hogy nagyon is alant járó állatias czéloknek munkálásában, vágyaknak kielégítésében láttassák velünk az élet egyedüli czélját; hogy az evangéliumi gazdag eme életszabályára vezessenek:

„Nyugodjál, egyél, igyál én lelkem, mert sok esztendőkre eltett javaid vannak.“

Mi már a mi vallásunk tanítása, mi már a mi hitünk e kérdésekre nézve?!

Az afiai, hogy az emberiség élete, nem ok és czél nélkül való. Az, hogy az emberiségnek nagy és nemes hivatása a folytonos előrehaladás.

Mi gyakran látjuk azt kicsinyben, hogy a mit az egyik ember megkezdett, de bevégezni — az idő rövidege, vagy más akadályok miatt — nem tudott, azt folytatja és bevégezi a másik ember. Így van ez nagyban a korszakokat, nemzedékeket tekintve is. És ha tán egyik vagy másik emberöltő élete tévedést, vagy éppen visszaesést mutat is, azt egy másik, harmadik fokozott munkássággal, — igyekezettel helyre hozza. Mert ha állanak is elő időkoronként kicsinyes czélok, ha néha több-kevesebb ideig, kevésbé nemes érdekek szolgálatába szegődnek is, nemzedékek, időszakok: de az örök eszméknek, örök igazságoknak — bár ha ezek el is homályosodnak néha a gyarló ember előtt — varázsa, becse, hatalma soha el nem mulik teljesen. Ha hűtlen lesz is ezekhez ideig-óráig egyik-másik időkor, a következő már, bűnbánattal, ujuló lelkesüléssel tér vissza azokhoz, mint valami elhagyott, szent oltárokhoz.

Meddig tart e haladás? örökös-e az, vagy időhöz kötött? Mikor lesz elérve a czél s mi lesz azután?

Talán az idők végéig; talán addig, a mig a teremtett lény az alkotót utól éri; a mig az atya a gyermekével találkozik és szeretetben egygyé olvadnak; vagy a mig „lészen egy akol és egy pásztor“ ???!... ki tudná ezt megmondani; ki lenne olyan merész, hogy erre feleletet adni csak meg is kísérelje?!... Nekünk elég ha hisszük, hogy csak e haladás lehet az embernek a czélja. Nekünk elég ha tudjuk, hogy ezt kell hinnünk, mert ezt hinni jól esik. Mert csak e hit egyedül nemes, fölemelő. Mert csak e hit egyeztethető össze úgy az isteni végtelen jósággal, hatalommal és tökéletességgel, mint az ember alkotásával, lényével, méltóságával.

Am egyet határozottan állithatunk. Hogy ezt a haladást nem ez vagy az az egyház mozdítja elő, a maga hittételeivel, vagy szertartásaival, mert azt ilyen eszközökkel sem elősegíteni, sem hátráltatni nem lehet. A haladás útja a szabadság, a folyton terjedő, növekvő világosság útja, a mely — ha egyideig tén igen is, de hosszasan korlátokat nem tűr. Vagy a mint a hirneves Channing is kifejti: „A kereszténység haladása előtt, a melynek folytonosnak kell lenni s a mely csak egy más elnevezése az Atya „lélekben és igazságban“ való imádásának, meg nem állhat a hajdan kornak egyházi formáságok és szerkezetekhez való babonás ragaszkodása.“¹

Hanem igenis előmozdítja e haladást az örök eszmék, igazságok szolgálata, megvalósításának munkálására való törekvés s minden egyháznak és társaságnak csak annyiban van jövője: a mennyiben ez eszméket és igazságokat első helyen írja zászlójára.

* * *

És vajjon nem a „Krisztust prédikáljuk“-e akkor is, a mikor ezeket hirdetjük?!

Ismét csak az ő szép tanításaihoz, az evangéliumokhoz utasítlak titeket elsősorban afiai! Nem olvastátok-e onnan, vagy nem hallottátok-e nem egy ízben az „Istenország“-ról? Ha igen: tudhatjátok, hogy e magas cél, e szép eszmében való hit emelték az ő nagy lelkét, kölcsönöztek annak szárnyakat; s bizonyára, ha valami, úgy ez magyarázhatja meg leginkább az ő önfeláldozó, erkölcsi bátorságát.

És nem hallottátok-e azt is, hogy „Mikor jön el az Istennek országa“? Tudnotok kell: „Nem jön el úgy az Istennek országa, hogy ember eszébe vehetné. És nem mondják ezt: ime itt, vagy amott vagyon, mert az Istennek országa ti bennetek vagyon“.

Eljön az, el kell annak jönnie, mert „az ég és a föld elmúlnak, de az én beszédim semmiképpen el nem múlnak“, mert „egy kis „jóta“ vagy pontocska el nem múlik a törvényben, mignem abban mindenenk beteljesítettnek“. El kell jönnie, mert „eljön az idő, a mikor az igaz imádók imádják az atyját lélek-

¹ Lásd: Channing E. Vilmos: „Válog. művei II. k. 29. l.

ben és igazságban, mert az Atya ilyeneket keres, hogy őtet imádják“. S ha tán most még „sok dolgok vannak is, melyeket mondhatnék, de el nem hordozhatjátok: eljön az igazság lelke s minden igazságra vezérel titeket“, — s „ama vigasztaló szentlélek, a kit az atya az én nevemben elbocsát, megtanít titeket mindenre“.

Nem az emberiség haladásában való hitet fejezik-e ki mind eme szavak? S nem fejezik-e ki a hitet el nem muló erejében, hatásában az örök igazságoknak, a melyekben s a melyek által az isteni szentlélek folytonosan hat — egyesekre kiváló mértékben ugyan — de a tömegeknek lelkére, érzésére is.

S hát mindazokon kívül, miket felsoroltam, nem szolgáltatnak-e nekünk támaszt az emberiség — örök igazságokon alapuló — haladásában való hitünknek erősítésére olyan tények is, a melyek a Jézus örök időkre szóló, áldásos munkájával vannak kapcsolatban; s mint ennek most is élő-ható következményei állanak előttünk? Nem szolgáltat-e főként a keresztény emberiség fejlődésének s általán a kereszténységnek történelme? Ha látunk is — ennek lapjait forgatva — sötét korszakokat, eltévelyedéseket, ferde kinövéseket, ki tagadhatná még is általánosságban a fejlődést?! Ki tagadhatná a keresztény eszméknek — és különösen ama sarkalatos nagy elvnek: az általános emberszeretetnek — folytonos terjedését, hódítását, megnyilatkozását egyesekben, mint intézményekben?!...

* * *

De még erősebb bizonyosságunk is van nekünk ezeknél arra, hogy mi a Jézust predikáljuk.

Mindeneknél erősebb bizonyosságunk van az ő életében, a mely legszilárdabb kezesség éppen az emberiség haladásának lehetőségére nézve.

Mi nem tartjuk a Jézust istennek, sem az Istenség részének. Nem hisszük, hogy ő mint isten emberi alakot öltött volna magára, hogy eképpen adjon példát nekünk, hogy egy ideiglenes szerepet e földön betöltsön. Mert ez esetben példája nem lenne oly hathatós. Ez esetben ama fenmaradott emlékek, az evangelium által megőrzött tények, a melyek az ő emberi életnyilvánulásairól szólnak — összehasonlítva az Isteni természettel szükségképpen együtt járó tulajdonságokkal, mint a

milyenek a mindentudás, jövődöbe látás is — az ő egész életét a színjátzás, tettetés jellegével homályosítanak el.

Mi nem tartjuk őt emberré lett istennek. Többnek, nagyobb-nak látjuk őt ennél: — Isten legjobb fiának, — az emberi tökéletesség, igaz élet eszményképének. (Ilyen értelemben nyilatkozik róla a hirneves francia tudós Renan is, a midőn „Jézus élete“ czimű könyvét eme nevezetes szavakkal végzi be: „Az emberek fiai között még nem született nagyobb Jézusnál“).

És nem „jelek és csodák“ azok, a melyek ezekről meggyőznek minket. Elég nekünk látnunk az ő életének emberi, de emberiségünkben is fenséges megnyilvánulásait. Azt a szeretetet, a mely nem szórakozás, kedvtelés czélját szolgálta; mely hiuságot, önzést, érdeket kizárva, a bünösök, szegények, megvetettek iránti nemes részvét által a magasztosság fokára emelkedett; a melyért a mai embernek le kellene vetkeznie, nemcsak a hidegséget, hanem rangkórságot, kényes izlést, előítéletet, büszkeséget s meleg érzéssel, önfeláldozással leszállni sötét mélységekbe, a nyomor, bűn, elaljasodás fertőibe, hogy lelkeket mentsen meg s emeljen föl magasabb öntudatra, hogy korszakokra terjedő, teremtő ujjá szülő munkát végezzen; azt a szeretetet, a melyet oly hiven jellemez Channing e szavakban: „Az embert, mint embert szeretni oly szeretettel, mely a gyűlölt samarítánusra, valamint a megvetett publikánusra egyaránt kiterjedett, ez volt a vonás, mely Jézust megkülönböztette nemzetének, sőt az egész világnak legjobb embe-reitől is.“¹

Nekünk elég csupán ezt a szeretetet is látnunk!

De hát még az a lelkesedés, kitartás és bátorság, melylyel eszméiért küzdött!... S az a fenséges léleknyugalom, a melylyel szenvedéseit mindvégig tűrte, az a „bántalmakon való felülemelkedés“, mely a keresztfán is így tud szólani: „Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják mit cselekesznek.“

Nem lehet-e afiai, az ilyen életet a tökéletes igaz élet eszményképének állítanunk?! Nem többet jelent-e ez nekünk, mintha őt földre szállott isteni lénynek tekintjük?! S — mindenek felett, — nem inkább szolgálhat-e erősségül ez élet az emberiség haladásába vetett hitünknek?!

*

¹ Lásd: Channing E. Vilmos művei IV. k. 138 l.

Keresztény afiai! Az elmondottakban — azt hiszem — sikerült kifejtennem és bebizonyítanom előttetek azt, hogy mi „a Krisztust prédikáljuk;“ hogy a mi unitárius szent vallásunknak hitelvei a Jézus életében és tanításaiban gyökereznek.

Mi következik ebből reánk nézve? — mondjam-e, részletezzem-e ezt nektek?

Azt hiszem, megfelel erre helyettem a ti szivetek; segítségemre ezt nektek vallásotok iránti meleg érzésetek is!

Azért hát — minden hosszabb fejtegetés mellőzésével — egyszerűen csak ezt mondom nektek: ragaszkodjatok e valláshoz, szeressétek azt, legyetek annak hű fiai!

Legyetek hű fiai — most már — nemcsak azért, mert ez, eleitől fogva a ti lelki életetek táplálója, gondozója, hű dajkája s az lesz — ha el nem hagyjátok — koporsótokig; nemcsak azért, mert ez őseitektől reátok maradt szent örökség, a melyre tekintve így kell szólanotok: „Oltalmazzon az Ur engem attól, hogy másnak adjam át az atyáimtól nyert szent örökséget“; nem csak azért, mert ez előttetek ismerős, kedves, megszokott — hanem legyetek hű fiai, ragaszkodjatok hozzá, szeressétek azért is, mert e vallásnak tanításaiban az emberiség legnemesebb alakját, az Isten legjobb fiának tiszta, szép, magasztos eszméit, érzés és gondolatvilágát látjátok, — mint hű tükörben — visszatükröződni. Ti nemes büszkeséggel mondhatjátok — vallásotokra tekintve: „Nem szégyenlem a Krisztus evangéliumát.“

Szeressétek vallásotokat! És e szeretetet mutassátok ki nem csak szavakkal, hanem tettekkel is; nemcsak hozzá való hűségetek által, hanem annak jó hírnevét, dicsőségét munkáló igaz jóságotok, tündöklő erényetek, élő, munkás hitetek által is.

És aztán: ne csak hogy „megálljatok a szabadságban, a melylyel titeket a Krisztus megszabadított“ — ne csak hogy ne „hajtassatok“ erre meg arra „a tudományoknak bármi szele által“, hanem másokat is erősítsetek meg, sőt vezessetek — de mindig Krisztusi szeretettel és szelidséggel — jobb, igazabb meggyőződésre, mert ezzel a ti mestereteknek szolgáltok, a Jézus Krisztusnak — a kit „mi prédikálunk.“ Ámen.

ÜRMÖSI KÁROLY.

Kálvinista és katolikus térítgetés a XVII. és XVIII. százban.

Az 1552. évi XV. törvényben Erdély bevette az újított vallást. Ez időtől fogva a vallásszabadság mind inkább kifejlik. 1564. a Kálvin-hit, 1568. az unitárizmus s az igehirdetés legteljesebb szabadsága törvényesítették. S bár a Báthoriak a jezsuitákra hallgattak, a kik szívesen oldották fel őket bűneik köteléből, még az 1594. olasz divatu vérfürdő után is az országrendei a következő évi országgyűlésen így biztosították a lelki szabadságot:

„Ki-ki azon hitet vallja, a melyet akar s ha akarja Religióját változtatni, *szabadságában léssen.*“

A Báthoriak kedvelt jezsuitái azután is minden lehet módon zavarták a protestáns egyházak lelki békéjét, de Bocskai megismerve a lelküket, mint a haza, a nemzet és hit árulóit, kiűzte őket az országból: menjenek igazi urok kegyelmébe. A Bocskait nem követő utolsó Báthori rabló módjára bánt el a szászokkal és az unitáriusok egyházi javaival. Az őt trónra segítő hajduknak megesküdt, hogy kiirtja Erdélyből a más-hitűeket. Bűneit végre saját hajdui torolták meg. A hitszegő fejedelmet szolgái rút árulással végezték ki a világból.

A Báthorit felváltó Bethlen, ki szüntelen csak a Károli hibákkal telt bibliáját olvasgatta, bár nem mindenütt értette, öregedő korában még azt is eltúrte, hogy az orthodox papok még a fejedelmet is megnyergeljék. Zaklatta, mikor reá ért, a leghivebb szombatosokat s gyengítette, a hol hozzá fért, az unitáriusokat.

I. Rákóczi György is megalkudott orthodox bigott papjaival. A mit elkövetett a lelki rabságra vert szabadelvűekkel szemben, azt nem lehet botránkozás nélkül hallani. Szombatos anyának köszönnévén életét, egész életének legnagyobb gondja a szombatosok megtörése s minden vagyonuk elkobzása volt. Számúzte Thoroczka Máté jeles püspökünk nejét, leányát, kiknek egyetlen